

UJTE

UNIVERSAL JOURNAL OF THEOLOGY

e-ISSN: 2548-0952

Cilt/Volume: 8, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2023 (Haziran/June)

MESCİDİ HAYAT, HAYATI MESCİT KILANLAR: MESCİT GÜVERCİNLERİ

Those Who Make Masjid Life and Life Masjid: Masjid Pigeons

GENCAL ŞENYAYLA

Doç. Dr. Pamukkale Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi
Anabilim Dalı
Associate Professor., Pamukkale University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and
Arts, Denizli/Turkey

gseyayla@pau.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1590-9498>

Makale Bilgisi – Article Information Makale Türü/Article Type: Araştırma
Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 05/05/2023

Kabul Tarihi/Date Accepted: 06/06/2022

Yayın Tarihi/Date Published: 29/06/2023

Atıf/Citation: Şenyayla, Gencal. "Mescid Hayatı, Hayatı Mescit Kılanlar: Mescit
Güvercinleri". *Universal Journal of Theology* 8/1 (2023): 1-24.

<https://doi.org/10.56108/ujte.1293111>

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/ujte>

e-ISSN: 2548-0952

Universal Journal of Theology, VIII (1) (Haziran 2023): 1-24

MESCİDİ HAYAT, HAYATI MESCİT KILANLAR: MESCİT GÜVERCİNLERİ

Gencal ŞENYAYLA

Öz

İslam medeniyetinin temelleri mescitte (cami) atılmıştır. Kurulduğu günden itibaren Müslümanları bir arada tutan, onları vahyin potasında eriten mescitler yüzyıllarca Müslümanlara hayat veren merkezler olma özelliğini muhafaza etmiştir. Mescitler tarihi süreçte fonksiyonlarından önemli bir kısmını kaybetmeye başlamış, 21. yüzyıla gelindiğinde ise bu durum iyice belirgin bir hal almıştır. İlk dönem İslam toplumu örnekliğinde mescitlerin fonksiyonelliğinin artırılması ve yeni bir ruh ve heyecanla tekrar hayatın merkezleri haline getirilmesi için çalışmalar yapılmalıdır. Bu bağlamda mescitleri cemaatle doldurmak, buraları ilmi faaliyetlere uygun hale getirmek, zikir, sohbet vb. faaliyetler düzenlemek bu mekanları fonksiyonel hale getirebilmek için yapılması gereken çalışmaların başında gelmektedir. Ayrıca geleneğimizde önemli yerleri olan İslam büyüklerinden bazılarının mescitlerle olan özel irtibat ve ilişkileri öne çıkarılarak bir farkındalık oluşturulması mescitlerin fonksiyonel hale getirilmesinde önemli katkılar sağlayacaktır. Bu çalışmada kaynaklarda kendilerine "mescit güvercini" şeklinde lakap takılan, içlerinde sahâbe ve tâbiîn neslinden kişilerin de bulunduğu 8 kişiden bahsedilecektir. Bahse konu bu kişilerin zamanlarının büyük bölümünü mescitlerde geçirdikleri, kalplerinin mescitlere bağlı olduğu, mescitlere olan bağlılıkları sebebiyle yaşadıkları dönemlerde kendilerine bu lakapların takıldığı anlaşılmaktadır. Bu seçkin şahsiyetlerin hayat hikayeleri ve mescitlerle irtibatlarının öne çıkarılması, geleneği önemseyen günümüz Müslümanlarının mescitlerle irtibatını güçlendirme noktasında olumlu etkiler doğuracaktır. Genellikle bütün dinlerde pozitif bir hayvan olarak görülen güvercine İslam geleneği ve Türk kültüründe de kutsal gözle bakılmış, mescitlerde yuva yaptıkları gerekçesi ile güvercinlerin eti yenmediği gibi, dinen haram olmadığı halde bazı bölgelerde haram kabul edilmiştir. Dolayısıyla cami, mescit, güvercin ve mescit güvercinleri fenomenlerinin birlikte değerlendirilip mezc edilmesi, kalbi ve zihni bağlamda Anadolu insanında pozitif etkiler oluşturarak mescitlere ilgiyi artırabilecektir. Böylece mescit ve camilerin fonksiyonel hale getirilmesine önemli katkılar sağlanmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Mescit, Cami, Güvercin, Fonksiyonellik.

Those Who Make Masjid Life and Life Masjid: Masjid Pigeons

Abstract

The foundations of Islamic civilization were laid in the masjid (mosque). Since the day it was founded, the mosques, which kept Muslims together and melted them in the pot of revelation, preserved their feature of being the centers that gave life to Muslims for centuries. Masjids have begun to lose a significant part of their functions in the historical process, and this situation has become more evident in the 21st century. In the example of the first period of Islamic society, studies should be carried out to increase the functionality of the mosques and to make them the centers of life with a new spirit and excitement. In this context, filling the masjids with the community, making them suitable for scientific activities, dhikr, conversation, etc. Organizing activities is one of the most important works that need to be done in order to make these spaces functional. In addition, raising awareness by highlighting the special contacts and relations of some of the Islamic elders, who have an important place in our tradition, with the masjids will make important contributions to the functionalization of the masjids. In this study, it will be mentioned about 8 people who were nicknamed as "masjid pigeon" in the sources, including people from the generation of Companions

and Tabi'in. It is understood that these people spent most of their time in masjids, their hearts were connected to masjids, and these nicknames were given to them during their lifetime due to their devotion to masjids. Highlighting the life stories of these distinguished personalities and their connections with mosques will have positive effects on strengthening the connection of today's Muslims who care about tradition with mosques. The pigeon, which is generally seen as a positive animal in all religions, was regarded as sacred in the Islamic tradition and Turkish culture, and the meat of pigeons was not eaten on the grounds that they nested in mosques, and it was considered haram in some regions even though it was not religiously haram. Therefore, evaluating and combining the phenomena of mosques, masjids, pigeons and masjid pigeons together will create positive effects on Anatolian people in terms of heart and mind, and increase the interest in masjids. Thus, significant contributions will be made to the functionalization of masjids and mosques.

Keywords: History of Islam, Masjid, Mosque, Pigeon, Functionality.

GİRİŞ

İslam medeniyetinin temelleri Medine'de atılmıştır. Medine'nin merkezinde ise mescit yer almaktadır. Mescitler, kurulduğu günden itibaren Müslümanları birleştiren ve onların vahyin temel değerleri doğrultusunda eğitildikleri yerlerdir. Yüzyıllarca Müslümanlara hayat bahşeden mescitler tarihi süreçte fonksiyonlarından bir kısmını kaybetmiş, özellikle 21. yüzyılın yaşam şartları nispeten insanları mescitlerden uzaklaştırmıştır.

Günümüz dünyasında çok sayıda ayrıştırıcı unsurun gruplara böldüğü Müslümanları bir arada tutacak en önemli değerlerin başında mescitler gelmektedir. Mescitlerin beklenen bu fonksiyonelliği sağlayabilmesi ise onları yeni bir ruh ve heyecanla tekrar hayatın merkezi haline getirmekten geçmektedir.

Mescitlerin fonksiyonelliği, buraları yeniden cemaatle doldurmak, mescit merkezli nafie ibadetleri teşvik etmek, mescitleri ilmi faaliyetlere uygun hale getirmek, zikir, sohbet vb. faaliyetlerle sağlanabilir. Bir anlamda mescitlerin fonksiyonelliği, içinde bulunduğumuz çağın ruhunu iyi anlamak ve buralarda bu çağın insanına hitap edebilecek faaliyetler gerçekleştirmekle de yakından alakalıdır.

Mabet merkezli din algısının nispeten zayıfladığı günümüz dünyasında, mescitlerin yeniden Hz. Peygamber dönemindeki gibi fonksiyonel hale gelmesi istenen ve beklenen bir durumdur. Bu kapsamda bazı din büyüklerinin mescitlerle olan özel irtibat ve ilişkileri öne çıkarılarak bir farkındalık oluşturulmasının konu ile ilgili beklentilerin karşılanmasına önemli katkılar sağlayacağını düşünüyoruz.

Bu çalışmada ilk dönem kaynaklarında tespit edebildiğimiz kadarıyla kendilerine “mescit güvercini” şeklinde lakap takılan 8 kişiden bahsedilecektir. Bahse konu bu kişilerin zamanlarının büyük bölümünü mescitlerde geçirdikleri, kalplerinin mescitlere bağlı olduğu, mescitlere olan bağlılıkları sebebiyle yaşadıkları dönemlerde kendilerine bu şekilde lakap verildiği anlaşılmaktadır.

Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer, Abdülmelik b. Mervan gibi önemli şahsiyetlerin de içinde bulunduğu mescit güvercinlerinin hayatları ve mescitlerle irtibatlarının tespit ve tahlilinin, geleneği önemseyen günümüz Müslümanlarının mescitlerle irtibatını güçlendirme bağlamında tesirli sonuçlar doğuracağını düşünüyoruz. Zira etkili öğretimin önemli yöntemlerinden birisi de örnek göstermektir. Mescit güvercinleri denilen bu örnek isimler günümüz insanına mescit sevgisini anlatma ve aktarmada sembol değerler olarak kullanılabilir.

Genellikle bütün dinlerde pozitif bir hayvan olarak görülen güvercine İslam geleneğinde de olumlu gözle bakılmaktadır. Hz. Peygamber’in hicret esnasında sığındığı mağaranın girişinde yuvasına yatan güvercinin içeride kimsenin olmadığı zannıyla, peygamberin hayatını kurtarmasına katkı sağladığına inanılmaktadır. Türk kültüründe ve Anadolu’nun birçok yöresinde güvercin kutsal sayılmış, mescitlerde yuva yaptıkları gerekçesi ile güvercinlerin eti yenmediği gibi, dinen haram olmadığı halde bazı bölgelerde haram kabul edilmiştir.

Türkiye’nin pek çok şehrinde camilerin avlularında güvercinlerle karşılaşılabilir. Cami avlularındaki bu güvercinlere dokunulmadığı gibi onlara insanlar tarafından yiyecekler verilmekte ve bundan dolayı da güvercinler cami avlularını kendilerine beslenme ve barınak alanı olarak seçmektedirler. Dolayısıyla cami, mescit, güvercin ve mescit güvercinleri fenomenlerinin birlikte değerlendirilip mezc edilmesi, kalbi ve zihni bağlamda Anadolu insanında pozitif etkiler oluşturarak mescitlere ilgiyi artırabilecektir. Böylece bu durumun mescit ve camilerin fonksiyonel hale getirilmesine önemli katkılar sağlayabileceği düşünülmektedir.

1. Kavramsal Çerçeve

Cami; toplayan, birleştiren ve bir araya getiren anlamındaki câmi' kelimesinden gelmektedir. İslam'ın ilk yıllarında sadece cuma namazı kılınan büyük mescitler için kullanılan el-mescidü'l-câmi' (cemaati toplayan mescit) tamlaması daha sonraki zamanlarda kısaltılmış ve sadece cami şeklinde kullanılmaya başlamıştır. Daha sonra da içinde cuma namazı kılınan ve hatibin hutbe okuması için minber bulunan mescitler cami, minberi bulunmayan yani cuma namazı kılınmayan küçük mâbetler ise sadece mescit olarak isimlendirilmiştir. Ayrıca özel olarak Mescid-i Harâm, Mescid-i Nebevî, Mescid-i Aksâ ve genellikle mezhep imamlarıyla önemli şahsiyetlerin kabirlerinin bulunduğu camilere de mescit denilmiştir.¹

Mescit kelimesi ise Arapça'da "eğilmek, tevazu ile alını yere koymak" manalarına gelen sücûd kökünden "secde edilen yer" anlamında bir mekân ismidir.² İbadet alanları için yaygın olarak kullanılan diğer kavramlar ise musalla ve namazgâh kavramlarıdır. "Namaz kılınan yer" demek olan musallâ, Hz. Peygamber döneminde bayram ve cenaze namazı kılınan yerler için kullanılan bir kavram iken, yol boylarındaki üstü açık mescitlere de namazgâh denilmiştir.³

İslami literatürde Müslümanların mabedinden bahsedildiği zaman mescit ve cami kelimeleri kullanılmakla birlikte mescit kelimesi ile daha çok mahalli ve küçük mabetler, cami kelimesi ile de merkezi ve büyük mabetler kastedilmiştir. Farklı iki kelime olsa da cami ve mescit kavramları ile Müslümanların mabetleri kastedildiği için bu çalışmada iki kavram aynı anlamda kullanılmıştır. İslam coğrafyasının büyük çoğunluğunda yaygın olarak mescit kelimesi kullanılmasına karşın Türkiye'de cami kelimesi daha yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

2. İslam Geleneğinde Mescit

İslam medeniyeti mescit merkezli olduğundan dolayı İslam geleneğinde mescitlerin çok özel bir yeri vardır. İslam'ın ilk günlerinden itibaren Hz.

¹ Temmâm Hassân, *el-Luğatu'l-'Arabiyye M'anâhâ ve Mebnâhâ* (Beyrut: 'Âlemu'l-Kutüb, 2006), 218; Ahmet Önkâl-Nebi Bozkurt, "Cami", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/56-90.

² Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993), "scd", 3/205.

³ Önkâl-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

Peygamber'in mescitle bağı çok güçlü idi. İslam'ın ilk yıllarında kendisine yapılan baskı ve hakaretlere rağmen Hz. Peygamber'in genellikle Mescid-i Harâm'a gidip namaz kıldığı belirtilmektedir. Aynı dönemlerde ilk Müslümanların, Dârülerkam'ı bir mescit haline getirdikleri gibi ayrıca kendi evlerinde veya vadilerde gizlice bir araya gelip ibadet ettikleri de belirtilmektedir.⁴ Mekke döneminde Müslümanlar sosyal, ekonomik ve idari bakımdan toplumda söz sahibi olmadıkları için şehirde müstakil mescitlerin yapılması mümkün olmamıştır. İslam tarihinde müstakil mescitlerin inşa ise Medine'ye hicret süreciyle başlamıştır.⁵

Hz. Peygamber, hicret sırasında henüz Medine'ye girmeden yaklaşık iki hafta misafir olduğu ve şehre yaklaşık 5 km kadar uzaklıkta olan Kubâ köyünde bir mescit inşa ettirmiştir. Kubâ'dan Medine'ye gidince ise ilk iş olarak bir arsa satın alarak Mescid-i Nebevî'nin inşasını başlatmış⁶ ve kendisi de inşaatta bizzat çalışmıştır. Medine'deki bu ilk mescidin yapımının tamamlanıp hizmete girmesi yaklaşık yedi ay sürmüştür.⁷ Ayrıca Mescid-i Nebevî dışında Medine'nin farklı mahallelerinde de mescitler yapılmıştır. Farklı mahallelerdeki bu mescitlerde vakit namazları kılınmakla beraber cuma namazı sadece Mescid-i Nebevî'de kılınıyordu.⁸

Hz. Peygamber döneminde mescitler sadece Medine ve çevresi ile sınırlı kalmamış, çeşitli kabileler İslâmiyet'i kabul ettikçe buldukları yerlerde kendi adlarıyla anılan mescitler yapmalarına müsaade edilmiştir. Hz. Peygamber döneminden itibaren bir beldede bulunan mescitler oranın Müslüman yurdu olduğunun şiarı sayılmıştır. Bundan dolayı da gönderilen askerî birliklerden, gittikleri yerlerde mescit bulunan bölgelerin halkına dokunmamaları istenmiştir. Hulefâ-yi Râşidîn dönemindeki fetihler

⁴ Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, nşr. 'Ömer 'Abdüsselam Tedmürî (Beyrut, 2004), 1/215.

⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. Muhammed 'Abdülkâdir 'Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-'İlmiyye, 1990), 3/88.

⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır (b.y: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Menâkibu'l-Ensâr", 45 (No: 3906); Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, nşr. Süheyl Zekkâr- Riyâd ez-Ziriklî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996), 1/263.

⁷ Nebi Bozkurt- Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Mescid-i Nebevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/281-290; Mustafa Baktır, "Suffe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/469-470.

⁸ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, 1/273.

sonucunda İslam coğrafyası oldukça geniş bir alana yayılmıştı. Bu dönemde, ilk merhalede Mescid-i Harâm ve Mescid-i Nebevî'de bazı yenileme ve genişletme çalışmaları yapılmıştır. Yine bu dönemlerde fethedilen yeni yerleşim yerlerinde de mescitler inşa edilmiştir. Emevîler ve Abbâsîler zamanında mescitlerin sayısı arttığı gibi mimari açıdan da büyük gelişme kaydedilmiştir. Devam eden süreçte İslam coğrafyasının her tarafında camiler inşa edilmiştir. Osmanlılar döneminde de başta Bursa, Edirne ve İstanbul olmak üzere gelişen mimari üslûplarıyla birçok cami ve mescit yapılmıştır.⁹

Yüzyıllar boyunca İslam toplumunu şekillendirip ona yön veren camilerin son yıllarda özellikle Türkiye'de etkinliğini önemli ölçüde kaybetmeye başladığı, cemaatlerinin azaldığı ve çoğunlukla yaşlılara hitap eder hale geldiği görülmektedir. Bu durum camilerin temel fonksiyonlarının bir kısmını kaybetmiş olmalarının tabii bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

3. Mescitlerin Fonksiyonelliği

Fonksiyonellik kavramı, görece bir kavram olduğu için bununla kastedilen şeyin niteliği hususunda bir ittifak söz konusu değildir. Bu kapsamda yapılan değerlendirmelerde herkesin fonksiyonellik kavramından kastı ve beklentisi farklılık arz edebilmektedir. Bununla birlikte bu kavramdan, mescitlerin Hz. Peygamber dönemi ve ilk dönem İslam tarihindeki inşa amacına uygun olarak kullanımının kastedildiğini anlamının yanlış olmayacağını düşünüyoruz.

Mescitlerin en önemli özelliği ibadet mekânı olmalarıdır.¹⁰ Ayrıca Hz. Peygamber döneminden itibaren mescitler Müslüman toplumun menfaati doğrultusunda idare, eğitim ve öğretim gibi çok farklı amaçlar için de kullanılmıştır. Mescitleri sadece ibadet alanı olarak sınırlamayan Hz. Peygamber, eğitim ve öğretim faaliyetleri için de mescidi merkez edinmiş ve ilk Müslümanların eğitimini buradan yürütmüştür. Mescitlerin bu şekilde ilim merkezi olma özellikleri İslam'ın ilk asırlarında devam etmiş, mezhep imamları başta olmak üzere bu yüzyıllardaki ulema mescitlerde yetişmiş ve buralarda ders okutmuştur. Bu dönemde mescitler sadece dinî eğitim ve öğretimin yapıldığı yerler de değildi. Kur'an ve hadisi anlamadaki öneminden dolayı daha ilk asırlardan itibaren edebiyat, bilhassa eski Arap şiiri de bu

⁹ Önkal-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

¹⁰ el-Cin 72/18, et-Tevbe 9/17-18.

derslerin konuları arasına girmiştir.¹¹ Yine camiler ilmî eserlerin muhafazası ve âlimlerin istifadesine sunulması bakımından da önemli görevler ifa etmiştir.¹² Fakat camiler daha sonra bu tür fonksiyonlarından bir kısmını İslam toplumunun gelişim seyrine bağlı olarak nispeten kaybetmiştir.

Güvercin genellikle bütün dinlerde pozitif bir hayvan olarak görülmüş ve olumlu öğelerle birlikte kullanılmıştır. Yahudilik dininde güvercin, tufan olayı ile zikredilmiş; ayrıca bir günah işleyince, kefaret bedeli olarak kullanılan hayvanlardan sayılmıştır. Hristiyanlıkta ise güvercin Yahudiliğe nazaran daha kutsal bir hayvan olarak görülmüştür. Çünkü Kutsal Ruhun, bir güvercin şeklinde Hz. İsa'ya indiği bazı İncillerde bildirilmiştir. İslam öncesi Araplarda da güvercinin kutsal olduğu belirtilmektedir.¹³ İslam geleneğinde de güvercin olumlu gözle bakılan bir hayvandır. Özellikle Hz. Peygamber'in hicret yolculuğu esnasında saklandığı mağaranın kapısı önündeki yuvasına yatan güvercin, içeride kimsenin olmadığı zannıyla müşriklerin oradan uzaklaşmasına sebep olmuştur. Bu özelliği dolayısıyla da güvercin Anadolu'nun birçok yöresinde kutsal sayılmakta ve öldürülmemektedir.¹⁴ Sahâbe döneminden itibaren mescitlerin müdavimlerine "mescit güvercini" şeklinde bir lakabın verilmesi o dönemlerden itibaren İslam coğrafyasının farklı bölgelerindeki mescitlerin müstemilatında güvercinlerin çokça bulunduğunu göstermektedir.

4. Mescit Güvercinleri

Mescitler ibadet alanı olmanın yansıra aynı zamanda dinî ve ilmî faaliyetler ile mabet adabına mugayir olmayan bir kısım kültürel faaliyetlerin de yürütülebileceği müstesna yerlerdir. Mescitler siyasi, sosyal, ideolojik, ekonomik vb. hiçbir ayırım gözetmeden toplumun bütün kesimlerini kucaklayabilen, hayatla iç içe ve hayat dolu merkezler olmalıdır. Mescitler her dönemde o dönemin gerekli ihtiyaçları ile donatılarak toplumsal ihtiyaçlara cevap verecek hale getirilmeli ve hayattan kopuk bir duruma

¹¹ Önkal-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

¹² Ebu Abdillah Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1995), 1/51; Önkal-Bozkurt, "Cami", 7/56-90.

¹³ Orhan Yılmaz vd., "Kutsal Bir Fenomen Olarak Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te Güvercin", *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2 (Aralık 2014), 137-138.

¹⁴ Yılmaz vd., "Kutsal Bir Fenomen Olarak Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te Güvercin", 137-138.

düşürülmemelidir. Mescitlerin istenen bu düzeyde tutulabilmesinin ilk şartı müminlerin kalben buralara bağlı olmaları ve cemaate devam etmeleridir. Mabet merkezli olmayan dindarlık algısının yaygınlaşmaya başladığı günümüzde yapılması gerekli olan en önemli şeylerden birisi müminlerin mescitlerle bağının canlı kalmasını sağlamaktır.

İslam tarihinde mescitlerde uzun süre ibadet eden, Kur'an okuyan ve vaktinin büyük bir kısmını buralarda geçiren bazı kişilere övgü sadedinde "mescit güvercini" (حمامة المسجد) şeklinde lakap takılmış olması dikkat çekicidir. Temel kaynaklarda yaptığımız tarama sonucunda kendisine "mescit güvercini" denilen sekiz kişi tespit ettik. Bahse konu bu sekiz kişinin çoğunluğunun sahâbe ve tâbiîn nesli gibi ilk dönem Müslümanlarından olması çalışmanın konusu açısından çok daha önemli görülmüş ve bu kişilerin mescitlerle olan bağları merkeze alınarak çalışma yapılmıştır.

4.1. Sa'lebe b. Hâtib

Sa'lebe b. Hâtib (ö. 23-35/644-656), Medine'deki Evs kabilesinin 'Amr b. 'Avf kolunun Ümeyye b. Zeyd boyundandır. Doğum ve vefat tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Hz. Osman devrinde vefat ettiği tahmin edilmektedir. Sa'lebe, Akabe Bey'atının ardından Medine'de İslâm'ın hızlı bir şekilde yayıldığı süreçte Müslüman olanlar arasındadır. Resûlullah'ın hicretinde yetişkin ve maddi imkâna sahip biri olduğu bilinmektedir. Bu itibarla Resûlullah muhacirlerle ensar arasında kardeşlik akdi tesis ettiğinde, muhacirlerden Mu'attib b. 'Avf el-Hamrâ'yı onunla kardeş ilân etmiştir. Sa'lebe muhacir kardeşine ev sahipliği yapmış ve onun ailesinin ikâmet ve iâşelerine yardımcı olmuştur. Sa'lebe, ilerleyen yıllarda Bedir, Uhud ve diğer muharebelere katılmıştır.¹⁵

Sa'lebe b. Hâtib, Müslümanları zekât vermeye teşvik etmek için anlatılan meşhur kıssaya konu edilen sahâbidir. Kıssaya göre Sa'lebe, Hz. Peygamber'e gelerek zengin olması için dua etmesini istemiş, Hz. Peygamber ona dua ettikten sonra oldukça zenginleşmiştir. Fakat önceleri mescit güvercini denilen bu sahâbî, zengin olduktan sonra yavaş yavaş mescitle bağını koparmaya başladığı gibi zekât memurlarına zekât vermeyi reddetmiştir. Hz. Peygamber "Yazık oldu Sa'lebe'ye" diyerek onun düştüğü bu duruma

¹⁵ İbn Sa'd, *Tabakât*, 3/351; Kadir Paksoy, "Sa'lebe Hadisinin Sened ve Metin Açısından Tenkidi", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/2 (2004) 70-72.

üzüntüsünü dile getirmiştir. Sa'lebe daha sonra zekatını getirip vermek istese de Hz. Peygamber kabul etmemiş ve daha sonra ilk üç halife de Resulullah'ın kabul etmediği zekatını ondan almamışlardır. Nihayet Sa'lebe zekâtı kabul edilmemiş olarak Hz. Osman döneminde vefat etmiştir.¹⁶

Sa'lebe kıssasının senet ve metin açısından problemlili olduğu belirtilmektedir.¹⁷ Burada, rivayetlerin senet ve metin açısından teknik detaylarına girilmeden konumuz bağlamında Sa'lebe'nin mescitle olan irtibatı üzerinde durulacaktır. Zaten Sa'lebe'nin kıssaya konu edilmesi de Mescid-i Nebevî'ye olan örnek bağılılığıdır. Meselenin konumuzla ilgili olan boyutu da zaten burasıdır. Dolayısıyla Sa'lebe'nin mescit güvercini diye isimlendirilmesi bu kıssa bağlamında çokça kullanıldığı için meselenin bu boyutuna dikkat çekilmiştir.

Yukarıdaki kıssa bağlamında özellikle tefsir kaynaklarında anlatıldığına göre Sa'lebe, gece gündüz vaktinin çoğunu Mescid-i Nebevî'de geçirir ve orada uzun süre ibadet ederdi. Bundan dolayı da kendisi "mescit güvercini" diye lakap takılmıştır. Uzun süre secdede kaldığı için Sa'lebe'nin alnının deve dizine benzer bir hal almış olduğu belirtilmiştir.¹⁸

Sa'lebe, Hz. Peygamber döneminde yaşamış ve o dönemde mescitle kurduğu çok özel irtibat sayesinde bu şekilde övülmüştür. Bir kişiyi toplumdaki diğer fertlerinden ayırarak ona özel lakap verilmesi o kişiyi toplumun diğer fertlerinden övüldüğü alanda farklı kılmaktadır. Buradan da anlaşılmaktadır ki hayat şartları ve karakter farklılığından dolayı sahabenin mescitlerle olan irtibatı aynı değildi. Ekonomik durumunun gayet iyi olduğunu anlaşılan Sa'lebe, muhtemel ekonomik meşguliyetine rağmen mescitle derin bir muhabbet bağı kurmuş ve onun bu hali Hz. Peygamber ve ashabın övgüsüne mazhar olmuştur. Sa'lebe örneği, günümüzde ticari faaliyetlerinin yoğunluğunu bahane ederek mescitlerden uzaklaşan Müslümanların bu bahanelerini temelden yıkmaktadır. İstenildiği takdirde hem mescitlere devam edilip hem de ticari faaliyetler yürütülebilir. Nitekim günümüzde az da olsa bu şekilde olan

¹⁶ Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 2000), 14/370-371. Kıssanın detayı ve geniş tahlili için bkz. Paksoy, "Sa'lebe Hadisi, 70-72.

¹⁷ Paksoy, "Sa'lebe Hadisi", 84.

¹⁸ İsmail Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y), 3/469; Şehâbeddîn Mahmûd el-Âlûsî, *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'il-Mesânî*, nşr. Ali Abdülbârî 'Uteyye (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-'İlmiyye, 1415/1994), 5/333.

Müslümanların varlığı bilinmektedir. Dolayısıyla mescitlerin fonksiyonel hale gelmesinin önemli aşamalarından birisi de toplumun bütün kesimlerinin buralarda bir araya gelip omuz omuza saf tutmalarıdır.

4.2. Abdullah b. Ömer b. Hattâb

Hz. Ömer'in oğlu olan ve ashabın fakihleri arasında yer alan Abdullah (ö. 73/693), en çok fetva veren yedi sahâbîden birisi olduğu gibi, Ebû Hureyre'den sonra en çok hadis rivayet eden kişidir. Aynı zamanda ashâb-ı kirâmın ileri gelen zenginlerindendir. O, servetinin fazla birikmesine meydan vermez, eline geçeni yoksullara dağıtırdı. Sahip olduğu şeyler içinde en çok beğendiklerini, Allah yolunda kurban edilmek veya sadaka olarak verilmek üzere ayırırdı. Kölelerine çok iyi davranırdı. İyi halini gördüğü ve bilhassa namaz kıldığını öğrendiği bütün kölelerini azat etmeye başlayınca, onların sırf bu maksatla camiye gittiklerini kendisine bildiren dostlarına, "Bizi Allah ile aldatmak isteyenlere aldanmaya razıyız" diye cevap verdiği söylenmiştir. Kaynaklarda belirtildiğine göre, Hz. Peygamber'in hayat tarzına harfi harfine uyma ve onun emirlerini aynen yerine getirme hususunda ashâb-ı kirâm içinde İbn Ömer'in müstesna bir yeri vardır. Resûl-i Ekrem'in vefatından sonra ona olan sevgisinden dolayı namaz kıldığı yerleri öğrenip oralarda namaz kılar, yürüdüğü yollarda yürür, gölgelendiği ağaçların altında oturur, kurumaları diye onları sulardı. Abdullah'ın bu halini görüp yadırgayanlar bile olurdu.¹⁹

Abdullah'ın mescitle olan gönül bağı ise oldukça farklı idi. O vaktinin çoğunu mescitte geçirir ve zaman zaman da orada uyurdu. Nitekim kendi evi olduğu halde Suffe ehline imrenerek onların arasına katılmış ve zamanının çoğunu mescitte geçirmiştir. Mescitle kurduğu bu yoğun irtibattan dolayı kendisine "mescit güvercini" denilmiştir.²⁰

Görüldüğü gibi İbn Ömer sünnete bağlılık konusunda oldukça hassastı ve onun bütün hareketlerinin temelinde sünnete ittiba kaygısı yatmaktaydı. Dindarlık anlayışı ve mescitle olan bu örnek bağı da sünnete bağlılığının tabii bir neticesiydi. Sa'lebe gibi ekonomik durumunun gayet iyi olduğu anlaşılan İbn Ömer'in de finansal meşguliyetlerinin oldukça fazla olduğunu tahmin etmek yanlış olmaz. Fakat o ilim ve ibadet aşkına mescidi hayatının merkezine

¹⁹ M. Yaşar Kandemir, "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/126-128.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed el-Abderî İbnü'l-Hâc, *el-Medhal* (b.y: Dâru't-Türâs, t.y.), 1/295; Baktır, "Suffe", 37/469-470.

yerleştirmiş ve hiçbir şey onu mescitten uzaklaştıramamıştır. Abdullah İbn Ömer örneğinden hareketle sünnete ittiban en önemli gereklerinden birisinin de mescitlere kalben bağlı olmak²¹ ve oraların müdavimi olmaktan geçtiğini söyleyebiliriz.

4.3. Abdullah b. Zübeyr

Emevî hanedanına karşı halifeliğini ilan eden ve İslâm dünyasının yarıya yakın kesiminde on yıl kadar halife olarak hüküm süren Abdullah b. Zübeyr (ö. 73/692), genç sahâbîlerin önde gelenlerinden biridir. Cesur bir asker, iyi bir komutan, ihtiraslı bir siyaset adamı idi. Mekke'nin ileri gelen ailelerinden birine mensup olup iyi bir eğitim görmüştür. Bizzat Hz. Peygamber'den, babası Zübeyr b. Avvâm'dan, annesinden, dedesi Hz. Ebû Bekir ile teyzesi Hz. Âişe'den, Hz. Ömer ve Hz. Osman gibi büyük sahâbîlerden rivayette bulunmuştur. Abdullah tefsirde söz sahibi olan sahâbîlerdendir.²²

İbadete olan aşırı meyli sebebiyle geceleri namaz kılar gündüzleri oruç tutardı. Mescitlere olan ilgisi sebebiyle "mescit güvercini" diye anılırdı.²³ Namazlarını derin bir vecd ile kılardı. Mekke kuşatmasında mancınıkla atılan taşların çok yakınına düşmesi bile onun namazdaki huzurunu bozmadığı belirtilmektedir. Yine Kâbe'yi sel bastığı bir sırada bu durum onun tavaf yapmasına engel olmamış ve yüzerek tavaf yapmaya devam etmiştir. Saatlerce kıyamda, rükû ve secdeye kaldığı olurdu. Cesaret, ibadet, belağat ve hitabet söz konusu olduğunda onunla kimsenin boy ölçüşemeyeceği kaynaklarda belirtilmiştir. Aynı zamanda engin bir ilme sahipti. Bundan dolayı da Hz. Osman, Kur'an'ın mushaf haline getirilmesi sürecinde oluşturduğu komisyona onu da dahil etmiştir. Dünya malına meyletmediği ve üzerinde sıradan bir kıyafetle ibadet ettiği özellikle belirtilmektedir.²⁴

²¹ Buhârî, Ezân, 35.

²² Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyer-u A'lâmi'n-Nübelâ*, nşr. Mecmûatun mine'l-Muhakkikîn (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1985), 3/367; Hakkı Dursun Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/146-146.

²³ Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshak el-İsfahânî, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ* (Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1974), 1/335.

²⁴ Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*, nşr. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003), 2/829; Zehebî, *Siyer*, 3/367; Şemsüddîn Ebu'l-Muzaffer Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zemân fî Tevârîhi'l-A'yân*, nşr. Muhammed Berakât-Kâmil Muhammed el-Harrât

İbn Zübeyr, oldukça dindar birisiydi. Özellikle namaz konusundaki hassasiyeti ise kendisine bu şekilde lakap verilmesine sebep olmuştur. Güçlü Emevî ordularına karşı Mekke'de ve Kâbe'nin yanında mücadele eden İbn Zübeyr, bu mücadeleler esnasındaki en kritik anlarda bile namazlarından taviz vermemiştir. Geniş bir ilme sahip olan İbn Zübeyr, özellikle Mescid-i Haram'da namaz kılmaya ve ibadet etmeye çokça zaman ayırmış ve siyasi faaliyetleri ibadetine engel teşkil etmemiştir. Bu yönüyle İbn Zübeyr hem ulemaya hem de ümeraya güzel bir örnektir. İlim sahibi olmanın sorumluluğu ilim adamlarının, İslam toplumunun idaresini üstlenmenin tabii bir gereği olarak da idarecilerin mescitlerle bağlarının güçlü olması gerekmektedir. Ulema ve ümeranın mescitlerin müdavimi olmaları diğer toplum kesimlerini de mescitlere devam etmeye teşvik edecektir. Böyle bir durumun da mescitlerin fonksiyonelliğini etkinleştireceği düşünülebilir.

4.4. Saîd b. Müseyyeb

Medine'nin meşhur yedi fakihinden (fukahâ-yi seb'a) biri olan Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), kendisinin verdiği bilgiye göre 636 yılında Medine'de doğmuş ve büyük sahâbîlerin yaşadığı devirde Medine'de büyümüştür. Hz. Osman, Hz. Ali, Hz. Âişe, Ümmü Seleme, Ebû Hureyre, Zeyd b. Sâbit, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr b. Âs, Muhammed b. Mesleme, Ümmü Süleym ve babası Müseyyeb gibi sahâbîlerden hadis rivayet etmiştir.

Saîd b. Müseyyeb'in dünyevî hiçbir şeyi önemsemediği, gerçeğin ortaya çıkmasından başka bir şey düşünmediği ve inandığı şeyden asla taviz vermediği belirtilmektedir. Mütevazı bir kişi olan Saîd b. Müseyyeb âlimlere saygı gösterir, kendisini ilgilendirmeyen meselelere karışmaz, kimseyle tartışmazdı. İnsanın kendine yapabileceği en büyük iyiliğin ibadet etmek, en büyük kötülüğün de günah işlemek olduğunu söylerdi. Kırk yıl boyunca namazı cemaatle kıldığı ve gece namazlarını seferde bile ihmal etmediği belirtilmektedir. Oruç tutmanın haram olduğu bayram günleri dışında hiç ara vermeden oruç tutar ve pek az yemek yerdi. Onun kırk defa haccettiği

(Dimeşk: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2013), 9/62; Yıldız, "Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm", 1/145-146.

söylenmiştir. Saîd b. Müseyyeb 94 (713) yılında Medine’de vefat etmiş ve Cennetü'l-Bakî’a defnedilmiştir.²⁵

Kalben Mescid-i Nebevî’ye bağlı olan Saîd b. Müseyyeb’in elli sene yatsı namazının abdestiyle sabah namazını kıldığı, bütün namazlara imamla birlikte başlayıp namazlara geç kalmadığı ve elli sene içerisinde bütün namazlarını en ön safta yer alarak ifa ettiği rivayet edilmektedir. Bütün bu özellikleri dolayısıyla yaşadığı dönemde kendisine “mescit güvercini” şeklinde lakap takılmıştır.²⁶

Sait b. Müseyyeb, sıra dışı bir örnektir. Onunla ilgili kaynaklarda aktarılanların bir kısmı, günümüz insanının kavramakta zorluk çekeceği türden anlatımlardır. Elli yıl yatsı namazının abdestiyle sabah namazını eda etmesi, aynı şekilde bütün namazlarını cemaatle ve en ön safta kılması, gece namazlarını seferde bile ihmal etmemesi bu neviden şeylerdir. Kaynaklardaki aktarımlarda zaman zaman abartıların olduğu bilinen bir husustur. Bununla birlikte Said b. Müseyyeb’in bir insan olarak bu anlatılanları yaşamış olması imkânsız gibi gözükse de bunlar insan takatinin dışında şeyler değildir. Zaten kendisine de bu özelliği dolayısıyla “mescit güvercini” denilmiştir. Said b. Müseyyeb, kalben mescitlere bağlı olan bir Müslüman için ibadetler bağlamında imkânsız diye bir şeyin söz konusu olamayacağını nadir örneklerindedir.

4.5. Abdülmelik b. Mervân

Emevîlerin güçlü halifelerinden biri olan Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705), henüz küçük yaşlardan itibaren kendini Kur’an, hadis ve fıkıh ilimlerine vermiştir. Halife olmadan önce Emevî sarayında Şa’bî ve Zührî gibi bilginlerden megâzî ve hadis okuduğu gibi, daha sonraki yıllarda himayesine aldığı Urve b. Zübeyr’in bilgisinden de istifade etmiştir. Bu çalışmaları sonunda fıkıh ve hadis sahasında önemli bir gelişme sağlayan Abdülmelik, Medine ulemasından Saîd b. Müseyyeb ve Urve b. Zübeyr gibi âlimlerin ilmî seviyesine ulaşmıştır. Hz. Osman, Ebû Hureyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Ümmü Seleme, Muâviye, Abdullah b. Ömer ve diğer bazı sahâbîlerden hadis öğrenmiştir.

²⁵ M. Yaşar Kandemir, “Saîd b. Müseyyeb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/563-564.

²⁶ Nûreddin Ebu'l-Hasen Ali b. Sultân Ali el-Kârî, *Şerhu's-Şifâ Lil Kâdî İ'yâz* (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1421/2000), 1/282.

Abdûlmelik hadisle ilgisini halifeliği sırasında da sürdürmüş, doğu eyaletlerinde bilinmeyen ve meşhur olmayan hadislerin ortaya çıkışıyla yakından ilgilenmiştir. 695 yılı hac mevsiminde söylediği hutbede halkı bu hadislere karşı uyararak onları Kur'an'a ve dinin kesin hükümlerine sarılmaya çağırmıştır. Abdûlmelik aynı zamanda içtihadta bulunabilecek kadar İslâm hukukuna vâkıf bir fakih idi.²⁷

Gençlik yıllarında Medine'de onun kadar ilme meraklı olan ve uzun süre namaz kılp ibadet eden kimsenin bulunmadığı belirtilmektedir. Abdullah b. Ömer de onun fıkıh bilgisi açısından Medine'de en önde gelen kimselerden olduğunu söylemiştir. Ulema ile hemhal olan ve ilme düşkünlüğü ile bilinen Abdûlmelik, sürekli mescitte bulunur, namaz kılarak ve Kur'an okuyarak vaktini orada geçirirdi. İbadete düşkünlüğü, mescitte bulunması ve zamanının çoğunu mescitte geçirmesi dolayısıyla kendisine "mescit güvercini" denilmiştir.²⁸ Gençlik yıllarında Medine'de ondan daha dindar ve bilgili bir genç bulunmadığı, onun kadar ibadete düşkün olan ve uzun süre namaz kılan başka kimse olmadığı, bu özelliklerinden dolayı da kendisine mescit güvercini denildiği kaynaklarda özellikle belirtilmektedir.²⁹

Abdûlmelik b. Mervân'ın mescit muhabbeti orada ibadet etmek ve ilimle iştiğal etmekten ileri gelmekteydi. Halife oluncaya kadar ilmi faaliyetlerle uğraşmış ve bu alanda önemli bir müktesebata ulaşmıştır. Ulema ile güçlü bağlar kurmuş ve onlarla mescitte görüşmüştür. Onun mescitle olan güçlü bağı ibadete düşkünlüğü ve ilme olan aşkından ileri gelmekteydi. Dolayısıyla mescitlerin fonksiyonelliği bir anlamda Müslümanların mescidin önemi ve değeri, cemaatle namaz, ibadet, zikir, dua gibi ibadetlerin mahiyetini anlayıp kavramalarıyla doğru orantılıdır. Bunun için de ilim adamları ve hocaların mescidin müdavimleri olmaları ve bilgileriyle cemaati eğitmeleri zaruri bir görev olarak ortada durmaktadır. Tabii bu tür ilmi faaliyetlerin program ve

²⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abdûlmelik b. Mervân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/266-270.

²⁸ Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 7/203; Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntezam fî Târîhi'l-Umemi ve'l-Mulûk*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1992), 6/39; Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fi'l-Adâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, nşr. Abdülkâdir Muhammed Mâyû (Beyrut: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 1997), 123.

²⁹ Sibî İbnü'l-Cevzî, *Mirâtü'z-Zemân*, 8/331.

organizasyonunun Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yapıp takip edilmesi de zorunluluk arz etmektedir.

4.6. Hâşim b. Mesrûr Ebû Süleyman

10. yüzyıl Mâliki fukahâsından olan Hâşim b. Mesrûr, soylu bir aileden geliyordu ve hadis ilmine oldukça meyilli idi. Kendisinin güvenilir (sika) bir ravi olduğu belirtilmektedir. Mescitte sürekli bulunduğundan dolayı kendisine “mescit güvercini” denilmiştir.³⁰

Kardeşi Muhammed b. Mesrûr Ebû Abdillâh'ın Mağrib ulemâsından olduğu, kendisinin ve hane halkının geceleri ibadetle ihyâ ettikleri belirtilmektedir. Muhammed b. Mesrûr'un sürekli mescitte bulunup uzun süre namaz kıldığı ve Kur'an okuduğu, hatta her gece bir hatim indirdiği anlatılmaktadır. Onların gece ibadeti konusundaki hassasiyetlerini gösteren ilginç bir anekdot aktarılmıştır. Buna göre; Muhammed b. Mesrûr, daha önce kendilerine hizmet eden zenci bir cariyeyi başka bir aileye satmıştı. Cariye birkaç gün sonra geri gelerek kendisini Yahudilere sattıkları için aileye sitem etmiştir. Muhammed b. Mesrûr ise kendisini sattıkları ailenin de Müslüman olduğunu söyleyince cariyeyi, onların geceleri ibadetle ihyâ etmediklerini ve bundan dolayı onları Yahudi sandığını söylemiştir.³¹

Mescit güvercinlerinin hepsinin ilim sahibi kişiler olduğu görülmektedir. Ebû Süleyman da aynı şekilde Mâliki ulemâsındandır. Kendisi ilmiye geleneğinin güçlü olduğu bir ailede yetişmiştir. Nitekim kendisi gibi kardeşi Muhammed'in de ilme ve ibadete düşkün olduğu görülmektedir. Ebû Süleyman'ın mescit muhabbeti ve hadis ilmine ilgisinin oluşmasında aile çevresinin önemli etkisinin olduğu söylenebilir. Çünkü değerlerin sonraki nesillere aktarılabilmesi en uygun ortam aile ortamıdır. Bundan dolayı aileler cami ve cemaatle namazın önemi, mescitlerin sembolik değerleri gibi konularda farkındalık oluşturarak çocukların ve gençlerin zihin dünyalarına mescidi işlemelidir. Hz. Peygamber'in torunlarını omuzuna alıp o küçük yaşlarda mescide götürmesi de bu kapsamda değerlendirilebilir.

³⁰ Kâsım Ali Sa'd, *Cemheretü Terâcimi'l-Fukahâi'l-Mâlikiyye* (Dubâyî: Dâru'l-Buhûs Li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2002), 3/1310-1311.

³¹ Ebu'l-Fadl el-Kâdî 'Îyâz b. Musa, *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik* (Mağrib: Matbaatü'l-Fudâle, 1983), 6/ 77.

4.7.Ebû İshak eş-Şîrâzî

Şâfiî fukahasının önde gelenlerinden ve aynı zamanda tasavvuf önderlerindedir. Ömrünün büyük bir bölümünü Bağdat'ta geçirmiştir. İlim, dindarlık ve zühd bakımından zamanının önemli isimlerinden birisidir. Döneminin önde gelen alimlerinden fıkıh, usul, hilaf, cedel ve hadis dersleri aldı. Daha sonra hocasının isteğiyle önce onun mescidinde akabinde de Bağdat civarında Bâbu'l-Merâtib mevkiinde bir mescitte fıkıh okuttu. Selçuklu veziri meşhur Nizâmülmülk, Nizâmiye medresesini yaptııncaya kadar bu mescitte ilmi faaliyetlere devam etti.

Şîrâzî (ö. 476/1083), Nizamiye medresenin arsasının istimplâkinde hak ihlâli olduğu şüphesiyle burada açılış dersi vermeyi kabul etmemiştir. Fakat baskılara karşı ancak yirmi gün direnebilen Şîrâzî bu medresede göreve başlamak zorunda kalmış ve buradaki müderrisliğini hayatının sonuna kadar aralıksız sürdürmüştür. Zengin vakıflarla desteklenen Nizâmiye Medresesi'nin faaliyete başlaması, daha önce ikamet ettiği Katîa mahallesinde çoğu zaman yiyecek, hatta bazen derste üstüne giyecek düzgün bir elbise bile bulamayan Şîrâzî için olduğu kadar talebeler için de bir dönüm noktası olmuştur. Bununla birlikte mütevazı hayatına devam eden Şîrâzî'nin şahsî geliri elvermediğinden hacca gidemediği söylenmiştir.³²

Vaktinin çoğunu mescitte geçirmesi ve ilmi faaliyetlerle çokça hemhal olması dolayısıyla hocası el-Kâdî Ebû't-Tayyib et-Taberî, Şîrâzî'ye "mescit güvercini" diye lakap vermiştir. Hocasını takip edip ondan ilim almak için sürekli mescitte yaşadığı, evine çok fazla gitmediğı kaynaklardaki aktarımlardan anlaşılmaktadır.³³

Sahip olduğu geniş fıkhi bakış açısıyla olayları derinlemesine yorumlayabilen Şîrâzî'ye dair anlatılan bir anekdot dikkat çekicidir. Buna göre; arkadaşlarıyla birlikte yolda yürüdükleri sırada karşlarına bir köpek çıkmış ve yanındakilerden bazıları bu köpeği yoldan kovmaya yeltenmişlerdi. Şîrâzî,

³² Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd ve Züyûluhû*, nşr. Mustafâ Abdülkâdir A'tâ (Beirut: Dâru İhyâi'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1417/1996), 21/33; Bilal Aybakan, "Şîrâzî, Ebû İshak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/184-186.

³³ Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 21/33; Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beirut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 2003), 2/462.

onların bu hareketine engel olmuş ve bu yolda köpeğin de yürüme hakkının olduğunu söylemiştir.³⁴

Şîrâzî'nin mescitlere bağlılığı bazı ayetlerin tefsiri sadedinde örnek olarak gösterilmiştir. Nitekim mescitlerin imarından bahseden Tevbe Suresi'nin 18. Ayetinin tefsiri bağlamında bu ayetle kastedilenlerin Mekke müşrikler olduğunu, onların Mekke sakinleri ve Mescid-i Haram'ın hizmetçileri olmakla diğer kabilelere iftihar etmelerini Allah'ın hükmen boşa çıkardığını söyleyen İbnü'l-Arabî, ardından da mescitlerin imarının ancak iman, ibadet ve taatle mümkün olabileceğini belirterek Şîrâzî'nin mescitle olan güçlü bağına buna örnek olarak zikretmiştir.³⁵

Mescit muhabbeti ve ilme olan düşkünlüğü Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin "mescit güvercini" diye lakaplanmasına sebep olmuştur. Ona bu lakabı hocası vermiştir. İktidarın bütün tekliflerine rağmen iktidar çevrelerinden uzak durmaya çalışmıştır. Sahip olduğu bu özel kişiliğiyle Şîrâzî, mescitlerin imarının ancak iman, ibadet ve taatle mümkün olabileceğine örnek olarak gösterilmiştir. Dolayısıyla mescitlerin fonksiyonelliğinin oraları şatafatlı şekilde yapmakla tamamlanmadığı, iman, ibadet ve taat sahibi cemaat topluluğu olmadan mescitlerin ihya edilemeyeceği söylenmelidir.

4.7. Abdullah b. Ğâlib

Abdullah (ö. 81-85/701-704) tâbiîn neslinden ve Basra'nın önde gelen zâhitlerinden birisidir. Ayrıca sika kabul edilen ravilerdendir. Ebû Saîd el-Hudrî'den rivayet ettiği tek hadisten başka rivayeti bilinmemektedir. Abdullah'ın zikir ve ibadete, özellikle de namaz kılmaya çok düşkün olduğu ve çokça namaz kıldığı belirtilmektedir. Yüz rekât duha namazı kıldığı, öğle ile ikindi namazı, akşamla yatsı namazları arasında namaz kıldığı ve çokça tesbihat yaptığı rivayet edilmiştir. Sürekli Allah'ı zikreder, Hz. Peygamber'e salavat getirirdi. Çok uzun süre secde kalırdı ve insanlar onun bu durumunu şaşkınlıkla karşılardı. Hasan el-Basrî'nin yanında kendisinden bahsedilince o Abdullah'ı "mescit güvercini" olarak lakaplandırmıştır. Abdullah b. Ğâlib, Emeviler döneminin önemli isyanlarından biri olan ve ulemanın da destek

³⁴ Bağdâdî, *Târîhu'l-Bağdâd*, 21/33.

³⁵ Ebû Bekir İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/462.

verdiği Abdurrahman b. Muhammed İbnü'l-Eş'as isyanına³⁶ katılmış ve bu isyan sırasındaki çarpışmalar esnasında öldürülmüştür.³⁷

Abdullah, çokça namaz kıldığı ve vaktinin büyük bölümünü mescitte geçirdiği için “mescit güvercini” diye anılmıştır. Mescitlerde uzun süre namaz kıldığı ve tesbihat yaptığı, sürekli Allah'ı zikredip Hz. Peygamber'e salavat okuduğu belirtilen Abdullah'ın güncel siyasi meselelerden de uzak kalmadığı görülmektedir. Nitekim İbnü'l-Eş'a's isyanında meydana gelen çarpışmalarda öldürülmüş olması bunu göstermektedir. Abdullah'ın yaptığı gibi mescit müdavimi müminlerin dünyadan habersiz olmamaları, gündelik işlerle birlikte mescitle irtibatlı bir hayat yaşamaları önem arz etmektedir. Böylece mescitler hayat bulacak, hayatlar mescit olacaktır.

SONUÇ

İslam medeniyeti cami merkezlidir. İslam coğrafyasının büyük çoğunluğunda yaygın olarak mescit kelimesi kullanılmasına karşın Türkiye'de cami kelimesi kullanılmaktadır. İslam geleneğinde merkezi mescitlere cami denmiş olması bu mekânların en önemli fonksiyonlarının müminleri birleştirmek ve bir arada tutmak olduğunu göstermektedir.

İslam tarihi içerisinde “mescit güvercini” diye isimlendirilen kişiler mescitlere bağlılığın en somut örneklerdendir. Bahse konu bu kişilerin zamanlarının büyük bölümünü mescitlerde geçirdikleri, kalplerinin mescitlere bağlı olduğu, mescitlere bağlılıkları sebebiyle yaşadıkları dönemlerde övgü sadedinde bu şekilde isimlendirildikleri anlaşılmaktadır.

Hız. Peygamber döneminde mescitlere gönül veren kişiler Hız. Peygamber ve ashabın övgüsüne mazhar olmuştur. Bu kişiler her türlü meşguliyetlerine rağmen mescitten uzaklaşmamış ve cemaatten kopmamıştır. Mescitlerin

³⁶ Abdurrahman b. Muhammed İbnü'l-Eş'as isyanı Emevîler döneminde 701-704 (hicrî 81-85) yılları arasında meydana gelmiştir. Irak valisi Haccac b. Yusuf tarafından Sicistan bölgesinin fethi için gönderilen Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as, Haccac'ın tavırlarına kızarak isyan etmiştir. Bu isyana dönemin âlimlerinin büyük bir kısmı aktif olarak destek vermiştir. İsyân Emevî Devletini derinden sarsmıştır. Deyru'l-Cemacim, Zaviya ve Meskin Savaşları sonucunda vali Haccac b. Yusuf tarafından bastırılmıştır. Hüseyin Paça, “Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyânı”, *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/5 (Ağustos 2019), 76.

³⁷ Moğultay b. Kılıç el-Bekcerî, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, nşr. Ebû Abdurrahmân Âdil b. Muhammed- Ebû Muhammed Usâme b. İbrahim (Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2001), 8/112-113.

fonksiyonelliğini sağlamanın şartlarından birisinin, toplumun bütün kesimlerinin buralarda bir araya gelip omuz omuza saf tutması olduğu söylenebilir.

Mescitlerle irtibatın canlı tutulması Hz. Peygamber'in sünnetine bağlılığın gereğidir. Abdullah b. Ömer'in mescitlere bağlılığı bu anlamda en güzel örneklerden birisidir. Sa'lebe örneğinde olduğu gibi başta ticari faaliyetler olmak üzere hiçbir uğraş ve mazeret uzun süre mescitlere uğramamaya, Müslümanlardan uzak kalmaya meşru sebep olarak gösterilmemelidir. Böylece mabet merkezli din anlayışı canlandırılıp yaygın hale getirilmeli ve camilerin fonksiyonel hal almaları sağlanmalıdır.

Toplumun bütün kesimleri mescitlerde omuz omuza vererek saf tutmalı ve müminlerin kardeşliği şuuru canlı tutulmalıdır. Özellikle ilim sahibi olmanın sorumluluğu ile ulemanın, İslam toplumunun idaresini üstlenmenin tabii bir gereği olarak da ümeranın mescitlerle bağlarının güçlü olması önemlidir. Ebû Süleyman örneğinde olduğu gibi ulemanın, Abdullah b. Zübeyr ile Abdülmelik b. Mervân gibi ümeranın mescitlerin müdavimi olmaları diğer toplum kesimlerini de mescitlere devam etmeye teşvik edecektir. Günümüz dünyasında ilim insanları ile idarecilerin camilerin müdavimi olmaları bu güzide mekanların fonksiyonelliğine önemli katkılar sağlayabilir.

Mescit güvercini denilen bu kişilerin, zamanlarının büyük bölümünü camilerde geçirmiş olmalarına rağmen Müslümanları ilgilendiren siyasi, sosyal ve ekonomik konularda güncel hayattan kopmadıkları, münzevi bir hayat yaşamadıkları ve bizzat hayatın içinde oldukları görülmektedir. Abdullah b. Ğâlib bu kapsamda en güzel örnektir.

Mescit güvercinleri, mescitlere duydukları derin muhabbet dolayısıyla Müslümanlar tarafından sevilip övülmüştür. Ebû İshak eş-Şîrâzî, Müslümanların kendisine olan bu teveccühlerini kişisel menfaatleri için kullanmadığı gibi onun bu özelliğinden istifade etmek isteyen yöneticilere uzak durarak böyle bir şeye fırsat vermemeye çaba göstermiştir.

Mescitlere muhabbet ve bağlılık konusunda Sait b. Müseyyeb gibi sıra dışı örnekler çoğaltılarak yaygınlaştırılmalı, kalben mescitlere bağlı olan bir Müslüman için ibadetler bağlamında imkânsız diye bir şeyin söz konusu olamayacağı anlatılmalıdır.

Bazı değerlerin sonraki nesillere aile ortamında aktarıldığı görülmektedir. Hâşim b. Mesrûr Ebû Süleyman, mescit müdavimi bir ailede büyümüş ve mescit muhabbetini aile ortamında edinmiştir. Benzer şekilde aileler cami ve cemaatle namazın önemi, mescitlerin sembolik değerleri gibi konularda farkındalık oluşturarak çocukların ve gençlerin zihin dünyalarına mescidi yerleştirmelidir. Tüm aile fertlerinin belirli aralıklarla topluca mescide gitmeleri ve bu bağlamda bir kültür oluşturmaları önemlidir. Hz. Peygamber'in torunlarını omuzuna alıp o küçük yaşlarda mescide götürmesi de bu kapsamda değerlendirilebilir.

Mescitlerin fonksiyonelliği bir anlamda Müslümanların mescidin önemi ve değeri, cemaatle namaz, ibadet, zikir ve dua gibi ibadetlerin mahiyetini anlayıp kavramalarıyla doğru orantılıdır. Bunun için de ilim adamlarının ve hocaların mescidin müdavimleri olmaları ve bilgileriyle cemaati eğitmeleri zaruri bir görev olarak görülmelidir. Bu tür ilmi faaliyetlerin organizasyon ve takibinin Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmesi de bir o kadar önemlidir.

Mescitlerin imar ve ihyâsı sadece görkemli yapılarıyla mümkün değildir. Mescitlerin imarı ancak iman, ibadet ve taat sahibi cemaatle mümkün olabilir. Dolayısıyla mescitlerin fonksiyonelliğinin en önemli şartı iman, ibadet ve taattir. Bununla birlikte müminlerin mescitlere müdavim olmaları, gündelik işlerle birlikte mescit merkezli bir hayat yaşamaları önem arz etmektedir. Mescit güvercinlerinin hepsi bu konuda en somut örneklerdir.

21. yüzyılın yaşam şartları insanları önemli ölçüde mescitlerden uzaklaştırmış, bunun sonucunda mescitler tarihi süreçte icra ettikleri hayati fonksiyonlarından bir kısmını kaybetmiştir. Günümüz şartlarında camilerin fonksiyonelliği artırılarak yeniden hayatın merkezi haline getirilmesi önemlidir. Mescitlerin fonksiyonelliği, buraları cemaatle doldurmak, mescit merkezli nafie ibadetleri teşvik etmek, ilmi faaliyetlere uygun hale getirmek, zikir, sohbet ve mescit adabına aykırı olamayan bir kısım kültürel faaliyetlerle sağlanabilir.

KAYNAKÇA

Ali el-Kârî, Nüreddin Ebu'l-Hasen Ali b. Sultân. *Şerhu's-Şifâ Lil Kâdî İ'yâz*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd. *Rûhu'l-Me'ânî fî Tefsîri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'il-Mesânî*. nşr. Ali Abdülbârî 'Uteyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1415/1994.

Aybakan, Bilal. "Şîrâzî, Ebû İshak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/184-186. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Hatîb. *Târîhu'l-Bağdâd ve Züyûluhû*. nşr. Mustafâ Abdülkâdir A'tâ. 24 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1417/1996.

Baktır, Mustafa. "Suffe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/469-470. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Bekcerî, Moğultay b. Kılıç. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*. nşr. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Muhammed- Ebû Muhammed Usâme b. İbrahim. 12 Cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîse, 2001.

Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir. *Ensâbu'l-Eşraf*. nşr. Süheyl Zekkâr-Riyâd ez-Ziriklî. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1996.

Bozkurt, Nebi- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. "Mescid-i Nebevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/281-290. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.

Bursevî, İsmail Hakkı. *Rûhu'l-Beyân*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, t.y.

İbn Hişam, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişam. *es-Siretü'n-Nebeviyye*. nşr. Ömer Abdüsselam Tedmürî. 2 Cilt. Beyrut, 2004.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânu'l-'Arab*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414/1993.

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-İlmiyye, 1990.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekir. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-'İlmiyye, 2003.

İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntezam fî Târîhi'l-Umemi ve'l-Mulûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutübi'l-'İlmiyye, 1992.

İbnü'l-Hâc, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Abderî. *el-Medhal*. 4 Cilt. b.y: Dâru't-Türâs, t.y.

İbnü't-Tiktakâ, Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ. *el-Fahrî fî'l-Adâbi's-Sultâniyye*. Beyrut: Dâru'l-Kalemi'l-'Arabî, 1997.

İsfahânî, Ebu Nuaym Ahmed b. Abdillah b. İshak. *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Esfiyâ*. 10 Cilt. Mısır: Matba'atü's-Sa'âde, 1974.

'ÿyâz, Ebu'l-Fadl el-Kâdî 'ÿyâz b. Musa. *Tertîbu'l-Medârik ve Takrîbu'l-Mesâlik*. 8 Cilt. Mağrib: Matbaatü'l-Fudâle, 1983.

Kandemir, M. Yaşar. "Abdullah b. Ömer b. Hattâb", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/126-128. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

..... "Saîd b. Müseyyeb". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/563-564. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Önkâl, Ahmet-Bozkurt-Nebi. "Cami". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 7/56-90. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Paça, Hüseyin. "Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as İsyanı". *İslam Tarihi Araştırmaları Dergisi* 3/5 (Ağustos 2019), 76-99. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/791061>

Paksoy, Kadir. "Sa'lebe Hadisinin Sened ve Metin Açısından Tenkidi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 2/2 (2004) 63-85.

Sa'd, Kâsım Ali. *Cemheretü Terâcimi'l-Fukahâi'l-Mâlikyye*. 3 Cilt. Dubâyî: Dâru'l-Buhûs Li'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 2002.

Sibt İbnü'l-Cevzî, Şemsüddîn Ebu'l-Muzaffer. *Mirâtü'z-Zemân fî Tevârîhi'l-A'yân*. nşr. Muhammed Berakât-Kâmil Muhammed el-Harrât. 23 Cilt. Dımeşk: Dâru'r-Risâleti'l-'Âlemiyye, 2013.

Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 2000.

Temmmâm Hassân. “*el-Luğatu'l-'Arabiyye M'anâhâ ve Mebnâhâ*”. Beyrut: 'Âlemu'l-Kutüb, 2006.

Vâkidî, Ebû Abdillâh Muhammed b. 'Ömer b. Vâkid. *Kitâbu'l-Meğâzî*. nşr. Marsden Jones. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-A'lemî, 1989.

Yâkût el-Hamevî, Ebu Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemu'l-Buldân*. Beyrut, 1995.

Yıldız, Hakkı Dursun. “Abdullah b. Zübeyr b. Avvâm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/145-146. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

..... “Abdülmelik b. Mervân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/266-270. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

Yılmaz, Orhan vd. “Kutsal Bir Fenomen Olarak Yahudilik, Hristiyanlık ve İslamiyet'te Güvercin”. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 3/2 (2014), 129-140.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyer-u A'lâmi'n-Nübelâ*. nşr. Mecmûatun mine'l-Muhakkikîn. Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1985.

Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Târîhu'l-İslam ve Vefeyâtü'l-Meşâhiri ve'l-A'lâm*. nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2003.